

صدق

ومسائل حقوق وسیاست

مجموعه ۹ مقاله و رساله از
دکتر محمد صدق

گردآوری شده زیرنظر ایرج افشا،

تهران، ۱۳۵۸

فهرست مطالب

- یادداشت گردآورنده ۱۱-۷
- سالشمار زندگی مصدق ۱۸-۱۳
- ۱ کاپیطولاسیون و ایران ۵۵-۱۹
- ۲ نامه مصدق به منصور ۵۷-۵۶
- ۳ اسقاط دعاوی ۶۷-۵۹
- ۴ تصویب بودجه در پارلمانهای مختلف ۷۲-۶۹
- ۵ انتخابات در اروپا و ایران ۹۰-۷۳
- ۶ تابعیت در ایران ۹۴-۹۱
- ۷ اصول مهمه حقوق مدنی و حقوق تجارتی در ایران ۱۰۱-۹۵
- ۸ طرح پیشنهادی برای اصلاح قانون انتخابات ۱۰۴-۱۰۳
- ۹ مستله انتخابات ۱۱۲-۱۰۵
- ۱۰ از خاطرات دکتر محمد مصدق ۱۳۳-۱۱۳
- ۱۱ پیوست: مصدق و یادگارهای او ۱۵۲-۱۳۵
- (حاوی دو نامه و بیست عکس)
- نامه مصدق به دکتر محمود افشار (۱۲۹۸ شمسی)
- آخرین نامه مصدق به ایرج افشار (۱۳۴۵)
- تصویر ۱) عکس مصدق در کودکی کنار پدرش
- تصویر ۲) مصدق نوجوان کنار آقامیرزا علی‌اکبر مستوفی موزه و حاجی محمدحسن امین دارالضرب
- تصویر ۳) مصدق نوجوان
- تصویر ۴) مصدق جوان با عبدالحسین میرزا فرمانفرما و چند تن دیگر

تصویر ۵) مصدق جوان

تصویر ۶) میرزا علی برادر مصدق

تصویر ۷) ملک تاج خانم نجم السلطنه مادر مصدق

تصویر ۸) مصدق در یک عکس گروهی در مراسم عروسی دختر ساسان میرزا
بهاه الدله

تصاویر ۹ - ۱۱) سه عکس از مصدق به هنگام تحصیل در نوشاتل (سویس)

تصویر ۱۲) مصدق با عبدالحسین میرزا فرمانفرما، امین‌الملک افخمی و کسان
دیگر

تصویر ۱۳) مصدق هنگام والیگری فارس

تصاویر ۱۴ - ۱۵) دو عکس از مراسم استرداد اموال مسروقه پرنس ارفع‌الدوله
به وی به اهتمام مصدق

تصویر ۱۶) مصدق در دوران وکالت دوره شانزدهم

تصویر ۱۷) مصدق هنگام نطق در مجلس شورای ملی

تصویر ۱۸) عکسی از علی‌اکبر دهخدا با مصدق

تصویر ۱۹) مصدق در محکمه نظامی

تصویر ۲۰) عمارت احمدآباد

یادداشت گردآورنده

هشت مقالهٔ حقوقی و سیاسی که از دکتر محمد مصدق در مجلات و جراید چاپ شده است برای سهولت مراجعةٌ علاقه‌مندان و مطالعهٔ کسانی که در سیر افکار و عقاید علمی و شخصیت سیاسی او تحقیق می‌کنند در مجموعهٔ حاضر به چاپ می‌رسد.

نخستین مقالهٔ مصدق در مجله‌ای چاپ شد که خود یکی از اعضای تأسیس کننده آن بود. نام این مجلهٔ علمی است و در سال ۱۲۹۳ شمسی بنیاد گرفت^۱. ولی بیش از ده شماره انتشار نیافت.

مقالات دیگر مصدق در دوره‌های اول و دوم و سوم مجلهٔ آینده طبع شده است. بعضی از این مقالات بنابر میل مصدق بدون نام نویسنده و تحت عنوان «امضا محفوظ» و «از مقالات واردہ» به چاپ رسیده، ولی مدیر مجله^۲ در فهرست الفبایی نام نویسنده‌گان در پایان سال، ذیل نام مصدق آن مقالات را مشخص کرده است.

یکی از مقالات کوتاه، مقدمهٔ طرحی است دربارهٔ انتخابات خطاب به مجلس شورای ملی که در روزنامهٔ اطلاعات طبع شده است. مصدق سه بار در فاصلهٔ بیست سال دربارهٔ انتخابات اظهار رأی علمی کرد. آنچه او درین باره نوشته و گفت نمونه‌ای است از نحوهٔ تفکر سیاسی و تجربیات پارلمانی او در یکی از موضوعهای بسیار مهم مملکتی، خصوصاً از لحاظ مسئله شرط داشتن سواد برای انتخاب کننده‌گان و لزوم طولانی کردن مدت نمایندگی، و از همین زمرة است عقیدهٔ قدیم او دربارهٔ مجلس سنای (مندرج در مقالهٔ «تصویب بودجه»).

آخرین نظریهٔ او مقاله‌ای است که در مجلهٔ آینده (دورهٔ سوم) نشر شد و عکس یک صفحه از نسخهٔ خطی آن مقاله درین مجموعه به چاپ می‌رسد.^۳

درین مجموعه، قسمتی هم به نقل گوشه‌هایی از خاطرات مصدق اختصاص یافته است و آن صورتی است از آنچه در سالنامهٔ دنیا (سال هشتم - ۱۳۳۱) به طبع رسیده است. متن اغلب این یادداشتها با بعضی تغییرات در نظرهای پارلمانی دکتر مصدق دیده می‌شود و حدس من براین است که صورت تلفیق شدهٔ کنونی را به نظر مصدق رسانیده‌اند و چون او تأیید کرده

است بدین وضع طبع شده بوده است.

در انتهای مقالات متن مکتوبی از دکتر مصدق به دکتر محمود افشار مورخ ۲۳ دسامبر ۱۹۱۹ آورده می‌شود. این مکتوب که عکسش را نیز درج کرده‌ایم مأخوذاًست از ترجمه فارسی کتاب «سیاست اروپا در ایران»^۴ و مربوط است به مذکراتی که میان آن دو در موضوع اعزام هیأت نمایندگی ایران به کنفرانس صلح پاریس پس از جنگ بین‌المللی اول از لحاظ بحث علمی حقوقی مطرح بوده است و نامه دکتر مصدق مخصوصاً دقت نظر و نحوه تعقل او در بیان یک مسئله حقوقی است.

مصدق در دسامبر ۱۹۱۹ در لوزان (سویس) بود و این سفر را او به علت مخالفت با قرارداد ۱۹۱۹ اختیار کرده و از ایران خارج شده بود و مکتوب خود را از دهکده «اوشی» متصل به لوزان که پلاز و ساحل دریاچه «لمان» است نوشت.

ضمناً گفته شود از نامه‌های مصدق مربوط به سالهای ۱۳۲۳ شمسی به بعد مکرراً در کتب و مطبوعات درج و طبع شده است ولی این نامه که درست از آن شصت سال پیش است جنبه تاریخی‌تری دارد و یادآور حسن خط و اسلوب استوار و مشیانه آن مرحوم در نگارش مکتوب در عهد جوانی است.

***

چون این مجموعه به چاپ مقالات و نوشهای مصدق اختصاص دارد مناسب است که بطور خلاصه معرفی و توصیفی از تالیفات مستقل او نیز گفته آید.

آنچه به زبان فرانسه از مصدق انتشار یافته عبارت است از:

1. Etude de droit civil au sujet de la responsabilité de l'Etat pour les actes illicites de ses fonctionnaires, et de droit pénal sur le principe de la non extradition pour délit politiques. Paris, 1913. 46 p.

(مسئولیت دولت برای اعمال خلاف قانونی که از مستخدمین دولتی در موقع انجام وظایفشان صادر می‌شود و قاعدة عدم تسلیم مقصرين سیاسی).

مصدق این رساله را در مدرسه علوم سیاسی پاریس برای گرفتن تصدیق‌نامه نوشت.

2. Le testament en droit musulman (secte chyite). précédé d'une introduction sur les sources de droit musulman. Paris, 1914. 230 p.

(وصیت در فقه اسلامی (مذهب تشیع). مُصلّتْر به مقدمه‌ای در منابع فقه اسلامی). این کتاب رساله‌ای است که مصدق برای اخذ درجه دکتری از دانشگاه نوشاتل (سویس) نوشته و در پاریس به چاپ رسانید. قسمتهایی از این رساله توسط احمد متین‌الدوله دفتری، علی معتمدی و نصرالله انتظام ترجمه و در سال ۱۳۰۲ در تهران در ۱۰۶ صفحه طبع شده است.

***

صدق پس از بازگشت از سفر تحصیلی خود (یعنی از فرانسه و سویس)^۰ به مناسبت علاقه‌ای که به مسائل حقوقی و مالی و سیاسی داشت کتابهای را تألیف و چاپ کرد و همه را بطور مجانية توزیع می‌کرد و نخستین آنها را که درباره کاپیتولاسیون بود در پنج هزار نسخه به چاپ رسانیده بود و این امر خود برای حدود شصت سال پیش عجیب بوده است.

کتابهای فارسی او عبارتند از:

***

۱- کاپیتولاسیون و ایران. طهران، ذی الحجه ۱۳۳۲ قمری [عقرب = آبان ۱۲۹۳ شمسی]. ۶۶ ص. این رساله در پنج هزار نسخه طبع شده و برشت آن نوشته است: «این رساله مجانية و حق طبع و ترجمه آن آزاد است». چون این رساله در موضوعی است که به ملاحظه لغو قرارداد مصونیت تعقیب امریکاییها درین ایام اخیر می‌تواند مورد توجه بیشتر قرار گیرد طبع آن را در مجموعه «مقالات مصدق» لازم دید. مخصوصاً از این لحاظ که مقارن لغو قرارداد مذکور، نامه‌ای از مصدق به حسنعلی منصور در روزنامه کیهان انتشار یافت که در آن نامه اشاره‌ای به رساله موردنظر بود. مصدق رونوشتی از نامه خود به منصور را که در ۲۲ آبان ماه ۱۳۴۳ نوشته بود در همان وقت به روزنامه کیهان فرستاده بود که درج شود و البته درج نشده بود. تا اینکه در تاریخ ۲۹ اردیبهشت ۱۳۵۸ به چاپ رسانیده شد. عکس آن نامه تاریخی در انتهای رساله کاپیتولاسیون به طبع رسانیده شده است.

۲- شرکت سهامی در اروپا. طهران، عقرب [= آبان] ۱۲۹۳ شمسی (ذی الحجه ۱۳۳۲ قمری). ۱۰۳ ص. در صفحه عنوان آن نوشته است: «این کتاب مجانية و حق طبع و ترجمه آن آزاد است».

۳- دستور در محاکم حقوقی. طهران، رمضان ۱۳۳۳ قمری [اسد = مرداد ۱۲۹۴ شمسی]. ۴۹۷ ص. در صفحه عنوان آن نوشته است: «به خاطر محترم آقای دکتر ولی‌الله‌خان مدیر محترم مدرسه سیاسی و آقایان محصلین مدرسه مزبوره این کتاب را در اصول تشکیلات و محاکمات حقوقی (معروف به قوانین عدليه) شهر رمضان المبارك ۱۳۳۳ تالیف و آن را به «دستور در محاکم حقوقی» مرسوم نموده و به آقایان پیشنهاد کنند و امضا کنندگان این قوانین تشکرات خود را تقدیم می‌نماییم. این کتاب مجانية و حق طبع آن آزاد است».^۶

۴- مختصری از حقوق پارلمانی در ایران و اروپا، برای آقایان محترم نمایندگان دوره پنجم تقاضنیه.

طهران ۲۰ دلو [= بهمن] ۱۳۰۲ شمسی (۴ ربیع‌الثانی ۱۳۴۲ قمری). ۱۷۲ ص. برصفحة عنوان آن نوشته است: «مجانية و حق طبع و ترجمه آزاد».

۵- اصول قواعد و قوانین مالیه در ممالک خارجه و ایران قبل از مشروطیت و دوره مشروطه.

جلد اول - بودجه. طهران ۱۵ آبان ماه ۱۳۰ شمسی (۱۹ ربیع‌الثانی ۱۳۴۴ قمری). بر صفحه عنوان آن نوشته است. «مجانی و حق طبع و ترجمه آزاد است» در مقدمه کوتاه کتاب می‌نویسد: «... برای یادآوری به خوانندگان می‌نگارد که نویسنده این نامه لازم دید اطلاعاتی را که در ضمن تحصیل در اروپا و تصدی در امور مالیه قبل از مشروطیت و در دوره مشروطه^۷ به دست آورده و حاصل تحصیل و تجربه است به معرض مطالعه عامة بگذارد. لذا در این کتاب که مشتمل بر چهار باب است به تعریف و تصویب و اجرا و تقدیش بودجه پرداخت. در صورت حیات و توفیق به تالیف جلد دویم که متضمن اقسام مالیات‌هاست اقدام خواهد نمود.»

در طبع این مقالات تقدم و تاخر نشر آنها مورد نظر قرار گرفت و از حیث املاء اسامی خارجی روشنی را که مصدق اختیار کرده بود از دست نداد یعنی اطریش و ایطالیا و کاپیطولا سیون بر جای گذاشته شد. اما رسم الخط کلمات را به صورتی یک نواخت و به شیوه مرسوم و معمول امروزی در آورد.

درین کتاب سعی شد مجموعه‌ای از عکس‌های قدیم مصدق مخصوصاً آنچه مربوط به دوران کودکی و جوانی و میان‌سالی اوست به چاپ رسانیده شود و چون شرح هر یک را بطور جداگانه باز گفته‌ام احتیاج به تکرار مطلب درینجا نیست.

همچنین از لحاظ سهولت مراجعة علاقه‌مندان به وقایع زندگی مصدق سالشماری از حوادث حیات او تهیه کردم که تاکنون صورتی بدین کمال و وضع نداشته است. درین سالشمار سعی من بر آن بود که تاریخها بر اساس منابع و مراجع ضبط شود. اگر چه این سالشمار هنوز جنبه مقدماتی دارد راهی است که پیش از این ایجاد نشده بود. پس این سالشمار باید به تدریج تکمیل شود. امید است کسانی که آن را مورد استفاده قرار خواهند داد بی‌کم و کاست بردارند و منبع نقل و اخذ را یادآور شوند تا گناه اشتباهات و سهوها بر عهده جامع آن باشد.

در تهیه عکس از مقالات، برای درج در این مجموعه آقای بیژن بیجاری کوشش بسیار کرد و توانست که با مراجعه به چند کتابخانه هر یک را از جایی تهیه کند. آقای محمد گلبن نیز هم در تهیه متن یکی از مقالات کمیاب و هم در تهیه قسمتی از مواد سالشمار زندگی مصدق مرا یاری کرد. پس تشکر از ایشان برمن فرض است. و نیز باید از دوستم کریم امامی ممنون باشم که پیشنهاد مرا برای چاپ این مجموعه پذیرفت. آنچه آقای اصغر مهربرور و فوزی تهرانی در نحوه چاپ و ارائه مجموعه کرده‌اند یادآور ذوق ایشان است که خوانندگان هم از آن بهره‌ور می‌شوند. در گرددآوری عکس‌های مصدق

در بخش پیوست، از مجموعه عکس‌های آقایان دکتر یحیی و اصغر مهدوی، نصرة‌الله امینی، و مهندس احمد مصدق استفاده شد که از همه تشکر می‌شود.

ایرج افشار

حوالشی:

- ۱) نام اعضای دیگر مؤسس مجله عبارت است از: سهام الدین غفاری (ذکاء‌الدوله)، محمدعلی مافی (سالار معظم)، نصرة‌الدوله فیروز، یحیی‌خان قره‌گوزلو (اعتماد‌الدوله)، صالح لقمان، موسی شیباني (ذکاء‌السلطنه).
- ۲) مدیر مجله، دکتر محمود افشار با مرحوم دکتر مصدق از زمان تحصیل در سویس دوستی و معاشرت داشت و این ارتباط تا پایان عمر مصدق دوام یافت.
- ۳) مأخذ از مجموعه‌ای از اصل مقالاتی که در دوره‌های مجله آینده طبع شده است و من آن را به مکتبه نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد سپه‌دام و به شماره ۹۱۷۶ در آنجا محفوظ است.
- ۴) La Politique Européenne en Perse (جان برلین ۱۹۲۱) به ترجمه ضیاء‌الدین دهشیری طبع شده است (تهران، ۱۳۵۸).
- ۵) او تصدیق‌نامه علوم مالیه را از مدرسه سیاری در پاریس گرفت و سپس درجه دکتری در علم حقوق را از دانشگاه نوشاتل (سویس).
- ۶) مصدق بر پشت جلد کتاب «دستور در محاکم حقوقی» نوشته است: «به استعمال لسان و خط اجنبی ما معتقد نیستیم. ولی جون این کتاب به ممالک خارجه ارسال می‌شود محض سهولت در سانسور درینجا محتاج شدیم.» مرادش سانسور زمان جنگ بین‌المللی اول است که میان دول مرسوم بود و او اسم کتاب را به خط و زبان فرانسوی بر پشت جلد به چاپ رسانیده بود.
- ۷) اشاره است به ایام مستوفیگری خود در دوره قبل از مشروطیت و به معاونت وزارت مالیه در دوره مشروطه.

سالشمار زندگی

دکتر محمد مصدق

۱۲۹۹ قمری^۱ (۲۹ ربیع‌الثانی ۱۸۸۲ میلادی) - ولادت در تهران (از میرزا هدایت‌الله وزیر دفتر^۲

و ملک‌ناتاج خانم نجم‌السلطنه^۳)

۱۳۱۴ - تصدی محاسبه و استیفای خراسان^۴

۱۳۲۴ - انتخاب شدن به نمایندگی دوره اول مجلس شورای ملی از اصفهان ولی مجلس به علت
بمداد نصاب نرسیدن سن او را نپذیرفت.^۵

۱۳۲۵ (۲۰ جمادی‌الاولی) - قبول عضویت در «جامع آدمیت»^۶

۱۳۲۵ - ورود به «مجمع انسانیت» و قبول نیابت ریاست آن^۷

۱۳۲۶ (۱۹۰۸/۵ میلادی)^۸ - عزیمت به فرانسه و آغاز تحصیل در مدرسه علوم سیاسی
پاریس در رشته علوم مالیه. در خلال این مدت یکبار به مناسبت کسالت مزاج به
ایران مراجعت کرد و چون مجدداً به اروپا باز گشت در شهر نوشاتل (سویس) به
تحصیل دکتری حقوق مشغول شد.

۱۳۳۱/۱۹۱۳ م - اخذ درجه دکتری در رشته حقوق

- طبع جزوء مستولیت دولت برای اعمال خلاف قانونی که از مستخدمین دولتی در
موقع انجام وظایفشان صادر می‌شود و قاعده عدم تسليم مقصرين سیاسی (به
زبان فرانسه در پاریس)

۱۳۳۲/۱۹۱۴ - طبع رساله دکتری وصیت در حقوق اسلام

۱۳۳۲/۱۹۱۴ - بازگشت به ایران و تدریس در مدرسه علوم سیاسی

۱۳۳۳/۱۲۹۳ شمسی - تألیف و نشر جزوء کاپتو ولاسیون و ایران

- تألیف و نشر جزوء شرکت سهامی در اروپا

- تألیف و نشر جزوء دستور در محاکم حقوقی

- همکاری در نشر مجله علمی.

۸ - عضویت کمیسیون «توفیر جمع و خرج» در وزارت مالیه^۹

- عضویت در حزب اعتدالی(?)

- عضویت در حزب دمکرات(?)

تاریخ من در مردم ایران

س	تاریخ دلار
۱۳۸۳	۱۲۹۶ اکتوبر ۲۹ شنبه ۱۳۹۳
۴ ۸۳	۱۳۸۲ سه شنبه ۲۰ مهر ۱۹۹۵
۰ ۸۵	۱۳۹۹ چهارشنبه ۲۹ جمادی ۱۳۸۴

دلار ریاست اسلام دلار است ۱۲۵۸
 مردم اسلام می خواهند بین حقیقی چنین دلار
 بین شهروندان که در دولت حقیقتی
 نباشند و درین دستور بکار بینند
 مال تسبیح آن دلار حقیقی نباید باشد
 زیرا دلار را به مردم نمی بخواهند